

Απόψεις για την ιστορία και τη μεθοδολογία της

ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ

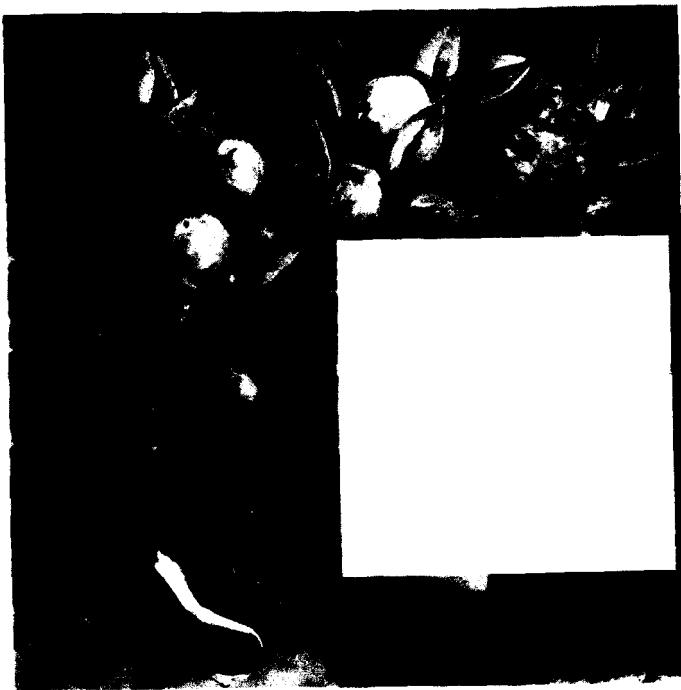
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝΑΤΡΕΧΟΝΤΑΣ στο παρελθόν και ειδικά στην εφηβική μου ηλικία, και προσπαθώντας να απομώσω τα κίνητρα που με έσπρωξαν στη σπουδή της ιστορίας, βρίσκω ότι την κύρια ώθηση πρέπει να την εντοπίσω στα αλληπάλγητα συνταρακτικά γεγονότα που ζύσασα, σαν από σκοπιά, από μικρό παιδί, με την εμπλοκή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, την απόβαση των Αγγλογάλλων στη δεύτερη πατρίδα μου, τη Θεσσαλονίκη, τους βομβαρδισμούς των γερμανικών αεροπλάνων, την απόβαση του Βενιζέλου σ' αυτή, τον Διχασμό και τα τρομερά επακολουθήματά του.

Υπείκοντας αργότερα σε απροσδιόριστα ακόμη εσωτερικά μηνύματα, γράφτηκα, ύστερα από τις απαραίτητες βέβαια εισαγωγικές εξετάσεις, στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, το 1927. Από την αρχή όμως κιόλας, είχα ν' αντιμετωπίσω πολλά προβλήματα σχετικά με την πορεία των σπουδών μου. Κατά τη φοίτησή μου στη Σχολή, θυμούμαι ένα βασικό πρόβλημα, που μου παρουσιάστηκε στο δεύτερο έτος (1928-29), οπότε – σύμφωνα με τον οργανισμό της Σχολής και το χωρισμό της σε ειδικά Τμήματα, μετά τα κοινά για όλους τους φοιτητές μαθήματα των δύο πρώτων ετών – θα έπρεπε να δηλώσω ποιο Τμήμα θα ακολουθούσα (Κλασικής Φιλολογίας, Ιστορίας και Αρχαιολογίας κ.λπ.). Η φωνή της ψυχής μου με ωθούσε βέβαια προς την ιστορία, αλλά τότε ο ίδιος ο ιστορικός της Μεσαιωνικής Ιστορίας, καθηγητής Ιωάννης Βογιατζίδης, αγαπητός μαθητής του Σπ. Λάμπρου, τόνιζε πως ένας καλός ιστορικός της ελληνικής ιστορίας έπρεπε να είναι πρώτα καλός φιλόλογος, κάτοχος οπωσδήποτε των δύο κλασικών γλωσσών, της αρχαίας ελληνικής και της λατινικής.

Τότε δίδασκαν στο πανεπιστήμιο πολύ καλοί, αλλά και αυστηροί και απαιτητικοί φιλόλογοι, οι πρώτοι δημιουργοί της παράδοσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, όπως ο Χαρίτων Χαριτωνίδης και ο Νικ. Παπαδάκης, οι οποίοι ζητούσαν τόσα πολλά από τους υποψηφίους του πτυχίου, ώστε έπρεπε αυτοί να μην μπορούν να προσέρχονται αμέσως στις εξετάσεις, μετά το τέλος των σπουδών τους, και να είναι πολύ ικανοποιημένοι αν έπαιρναν το πτυχίο τους στα μέσα ή στο τέλος του έκτου έτους.

Ακολουθώντας τη συμβουλή του Ι. Βογιατζίδη, βρέθηκα στο Τμήμα της Κλασικής Φιλολογίας, από το οποίο και αποφοίτησα, χωρίς όμως να μετανιώσω· είχα την ευκαιρία και τη χαρά να διαβάσω πολλά αρχαία ελληνικά και λατινικά κείμενα, και βέβαια τα έργα των κλασικών

ιστορικών προπάντων, να μελετήσω κατά βάθος ολόκληρο το αριστούργημα του Θουκυδίδη, με τις δημηγορίες των ιστορικών προσώπων, αλλά και την πρώτη απλή και χαριτωμένη μεθοδολογία της ιστορικής επιστήμης, του Λουκιανού, «*Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*».

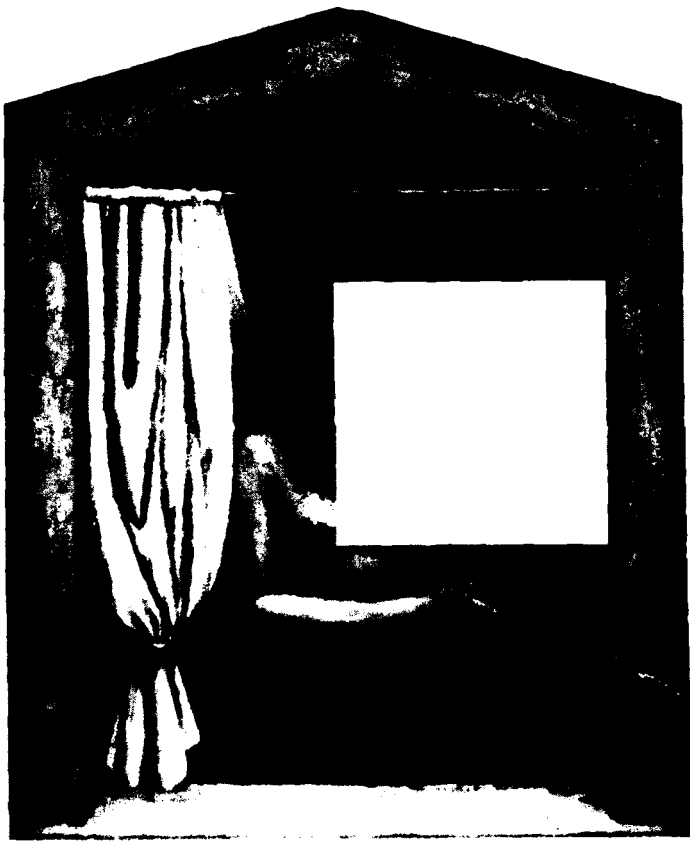
Μετά την αποφοίτησή μου, ελεύθερος πια, ρίχτηκα αποκλειστικά στη μελέτη ιστορικών και μεθοδολογικών βιβλίων της ιστορίας, καθώς και βασικών των κοινωνικών επιστημών. Εκτός από τα γνωστά παλιά βιβλία των δικών μας προγενέστερων ιστορικών, όπως του Κωνστ. Παπαρηγόπουλου, *Η Ιστορία εν γένει και ιδίως η ιστορία των νεωτέρων χρόνων*, Αθήναι 1889, και το αρκετά καλό για την εποχή εκείνη του Παύλου Καρολίδου, *Εισαγωγή εις την καθολικὴν ἢ παγκόσμιον ιστορίαν*, Αθήναι 1894, είχα στη διάθεσή μου τη γνωστή, καλή ακόμη και σήμερα, *Εισαγωγή εις τας ιστορικές μελέτας*, των Ch. V. Langlois και Ch. Seignobos, Αθήναι 1902, μεταφρασμένη από τον Σπ. Λάμπρου, με την οποία κυρίως γαλουχήθηκαν οι νέοι της εποχής μου που επιθυμούσαν να καθοδηγηθούν στην ιστορική έρευνα και γενικά στο έργο του ιστορικού. Αναφέρω επίσης συμπληρωματικά το βιβλίο του Νικ. Βλάχου, *Θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα της ιστορίας*, Αθήναι 1925, το οποίο ενημερώνει τους αναγνώστες του στην κίνηση των ιδεών που επικρατούσαν τότε, κυρίως στη Γερμανία.

Παράλληλα, στις ξένες γλώσσες κυκλοφορούσαν πολλά σχετικά βιβλία. Για την αμέσως κατοπινή ειδίκευση και συγκρότησή μου στη μεσαιωνική και νεότερη ιστορία, πολύ με ωφέλησαν τα βιβλία του Al. Meister, *Richtlinien für das Studium der Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit* [Κατευθυντήριες γραμμές για τη σπουδή της ιστορίας του Μεσαίωνα και των νέων χρόνων], München 1916, και *Methodik*, Leipzig 1923, καθώς και του E. Bernheim, *Einleitung in die Geschichtswissenschaft*, της συλλογής «Götschen», συνοπτικό του μεγάλου του έργου *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie* [Εγχειρίδιο της ιστορικής μεθόδου και της φιλοσοφίας της ιστορίας], 5η και 6η έκδοση του 1908, τα οποία είχε την καλοσύνη να μου τα δανείσει ο καθηγητής μου Αντ. Σιγάλας.

Εδώ δεν πρόκειται να μνημονεύσω τα πάρα πολλά θεωρητικά καθοδηγητικά βιβλία για τις διάφορες θεωρίες, για τον ιστορικό υλισμό, για τη θεωρία των «ηρώων» του Carlyle, για τη δύναμη των ιδεών, για την ψυχολογία ατόμων, πλήθους ή μαζών κ.λπ., καθώς και άλλα βασικά των βοηθητικών επιστημών, ιδίως τις εκ-

δόσεις της σειράς «Evolution de l'Humanité», τις αναφερόμενες σε θέματα ανθρωπογεωγραφίας, ανθρωπολογίας κ.λπ. Ας μου επιτραπεί, όμως, να μην αντιπαρέλθω το πρακτικό και πολύ χρήσιμο βιβλίο –σε ανακαινισμένη και συμπληρωμένη νέα έκδοση– του Siegmund Hellman, *Wie studiert man Geschichte* [Πώς σπουδάζουμε την ιστορία], München 1920.¹ Όλα αυτά βέβαια ήταν –και μερικά εξακολουθούν να είναι– χρήσιμα για τη θεωρητική μόρφωση του ιστορικού, δηλαδή για την άλλη πλευρά του, την αθέατη, κατ' αντίθεση προς την πρακτική, τη

θεατή προσφορά του, που εκδηλώνεται με τις δημοσιεύσεις των επιστημονικών του εργασιών. Η θεωρητική αυτή συγκρότηση απουσιάζει σχεδόν πάντοτε από τον ερασιτέχνη ιστορικό, που υπακούει στην αγάπη του και στην έμφυτη κλίση του προς την ιστορία και η οποία τον ωθεί στη συγγραφή ιστορικών εργασιών, μικρών η μεγάλων, με όλες βέβαια τις παρεπόμενες θεωρητικές ελλείψεις τους.

Συγχρόνως με τη μελέτη των θεωρητικών προβλημάτων ανέκυπτε και το ερωτημα: προς ποια περίοδο της ελληνικής ιστορίας έπρεπε να στρέψω το ενδιαφέρον μου; Η αίγλη και ο φωτοστέφανος της αρχαίας Ελλάδας ήταν βέβαια μεγάλος πειρασμός και μαγνήτης. Διαπρεπείς Έλληνες αρχαιολόγοι και ιστορικοί της τέχνης, όπως ο Καββαδίας, ο Χρ. Τσουντας, ο Κωνστ. Ρωμαίος –ο τελευταίος μάλιστα, αγαπητός καθηγητής μου, με είχε χρησιμοποιήσει, το καλοκαίρι του 1930, ως βοηθό στις ανασκαφές της αρχαίας Αίνας, έξω από τη Θεσσαλονίκη (Μικρό Καραμπουρνού), και πολύ επιθυμούσε να με στρέψει προς τον αρχαιολογικό κλάδο– επηρέαζαν τις αντιλήψεις των σύγχρονών μου φοιτητών, οι οποίοι με απέτρεπαν από το να αφοσιωθώ στην έρευνα των χρο-

νων της παρακμής του Βυζαντίου και της σκοτεινής Τουρκοκρατίας. Και όμως προς τα εκεί με έσπρωχνε η κλίση μου. Εκεί νόμιζα ότι θα μπορούσα να αποδώσω κάτι.

Εκείνο που θέλω τώρα να σημειώσω, είναι πώς πέρασα από τη θεωρία στην πράξη, στην αναζήτηση και την έρευνα άγνωστων ιστορικών θεμάτων και προβλημάτων. Και η σύζευξη θεωρίας και πράξης έγινε με την προβολή των ερωτηματικών που παρουσιάζονταν εμπρός μου από το άμεσο περιβάλλον του τόπου όπου ζούσα –εννοώ τη Θεσσαλονίκη–, ή γενικότερα από τη μεγάλη χώρα –εννοώ τη Μακεδονία– ή και από ολόκληρη την Ελλάδα, που είχε περάσει, ή περνούσε τότε (στις παραμονές του δεύτερου μεγάλου πολέμου ή κατόπιν κατά τη διάρκειά του ή και της Κατοχής) τραγικές στιγμές. Τα αλληπάλληλα συνταρακτικά και τραγικά γεγονότα σε προκαλούσαν να βρεις –αν υπήρχαν– τα αντίστοιχα ή παρόμοια του παρελθόντος. Ο πόθος βέβαια για τον επιστήμονα ιστορικό είναι να τα μελετήσει, να τα ερευνήσει, αλλά για τον νέο υπάρχει το εμπόδιο μήπως πελαγοδρομήσει, μήπως παραπλανηθεί στο δρόμο για τα μεγάλα, που προϋποθέτουν όχι μόνον ωρίμανση του μυαλού, αλλά και άλλες ικανότητες, όπως π.χ. τη μεθοδική συλλογή, ταξινόμηση και επεξεργασία ενός απέραντου υλικού, κριτική των πηγών και τελευταία, το δυσκολότερο από όλα, τη σύνθεση. Γι' αυτό ο νέος, νομίζω, πρέπει να αρχίσει από τα μικρά προβλήματα και επιτεύγματα, που θα αποτελέσουν τις πρώτες αυτοψίες και επιστημονικές του στην έκταση του μεγάλου χώρου, μέσα στον οποίο θα κινηθεί αργότερα. Αυτή νομίζω ότι είναι η φυσιολογική, η υγιής εισαγωγή του σε κάθε επιστήμη. Ας μην επιδιώκει και προσδοκά –τουλάχιστον στην ιστορική επιστήμη– άμεσες και συνταρακτικές επιτυχίες. Για τον νέο ιστορικό σπουδαίο είναι να μελετήσει τα μικρά προβλήματα που προσπίπτουν στα μάτια του, που τον προκαλούν και του ανοίγουν σιγά σιγά το δρόμο προς μεγαλύτερες ερευνητικές εργασίες.

Το δρόμο αυτό ακολούθησα και εγώ στα πρώτα βήματα της επιστημονικής μου σταδιοδρομίας, αντιμετωπίζοντας διάφορα ιστορικά προβλήματα που μου παρουσίαζε η πόλη όπου ζούσα, η Θεσσαλονίκη, προβλήματα τοπογραφίας, εκκλησιαστικής ή κοσμικής αρχιτεκτονικής ή καθαρά ιστορικά κ.λπ., προβλήματα που με έκαναν να επιμένω στη συλλογή και στη μελέτη των σχετικών στοιχείων και έπειτα να επεκτείνω τις έρευνες και τις γνώσεις μου στον μεγάλο γεωγραφικό χώρο που περιβάλλει τη Θεσσαλονίκη. Η απασχόλησή μου με τα ιστορικά προβλήματά της στάθηκε ο πρώτος κύκλος των ερευνών μου, ο οποίος ποτέ δεν έπαψε να είναι ο στόχος μου και να διευρύνεται ως σήμερα και ο οποίος βρήκε κάποια τελείωση με την τελική σύνθεση σε δεύτερη έκδοση της *Ιστορίας της Θεσσαλονίκης 316 π.Χ. – 1983*, Θεσσαλονίκη 1983. Αυτονόητο βέβαια είναι ότι με τον τρόπο αυτό έγινε φυσιολογικά η προσπέλασή μου και προς τον δεύτερο μεγάλο κύκλο, προς τη σειρά των μελετών μου που αφορούσαν τη Μακεδονία σε όλη την έκτασή της και η οποία με την πάροδο δεκαετιών επιστέφθηκε με τη μεγάλη μου σύνθεση *Ιστορία της Μακεδονίας, 1354-1833*.

Παράλληλα, με απασχολούσαν και διάφορα άλλα επιμέρους προβλήματα, μικρά ή μεγάλα, της γενικής ιστο-

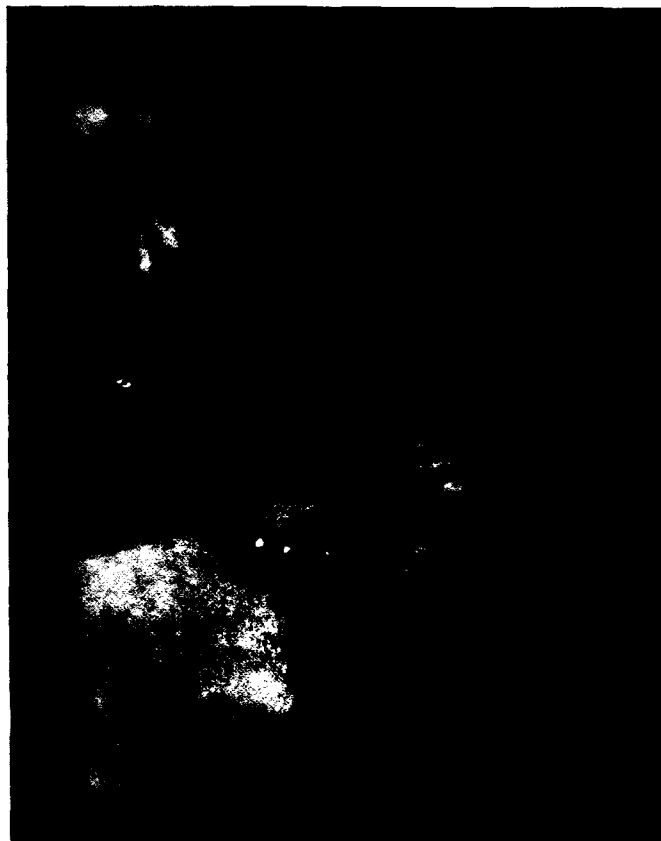
ρίας του έθνους μας. Οι πρώτες μεγάλες εργασίες μου ξεκίνησαν από σύγχρονα της εποχής μου ερεθίσματα. Παρακινούμενος, δηλαδή, από γεγονότα και ιστορικά φαινόμενα του αιώνα μας, ανέτρεξα σε παρόμοια του παρελθόντος: (1) στο δράμα των Ελλήνων προσφύγων του 1821-1829 και (2) στη συμπεριφορά των Ελλήνων προς τους Τούρκους αιχμαλώτους κατά την ίδια εποχή – λαμβάνοντας βέβαια υπόψη μου τις αναλογίες και αποκτώντας πλούσιες εμπειρίες από τη σύγκριση των συμβάντων, αλλά αποφεύγοντας την αυτούσια μεταφορά του πνεύματος της μιας εποχής στην άλλη. Τα θέματα αυτά ερευνήθηκαν μέσα στα πλαίσια των πολιτικών και πολιτιστικών συνθηκών και ιδεών που επηρέαζαν τα ίδια φαινόμενα στις διαφορετικές εποχές, μέσα στα πλαίσια της πάλης των εμφανιζόμενων νέων ανθρωπιστικών τάσεων της Ευρώπης με τις παλιές και σκληρές της Ανατολής.

Το οκτάτομο έργο μου *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* άρχισα να το σχεδιάζω πρώτα στα 1943, όταν ως νεοδιορισμένος υφηγητής της «Ιστορίας της Νεωτέρας Ελλάδος» είχα την εντολή να διδάξω κατά τα μετέπειτα ακαδημαϊκά έτη διάφορα τμήματα της ιστορίας της. Άρχισα το έργο μου με βάση τους αναλυτικούς πίνακες περιεχομένων που κατάρτισα και τις αντίστοιχες σημειώσεις-σκέψεις μου, προστρέχοντας, όσο το δυνατόν περισσότερο, στις πηγές και στα βοηθήματα. Αποβλέποντας στη διευκόλυνση των νέων επιστημόνων και στην προώθηση των ιστορικών ερευνών στον τομέα μου, φρόντιζα να τεκμηριώνω πάντοτε τις πληροφορίες μου – κατ' αντίθεση προς τις συνήθως αμάρτυρες παλαιότερες γενικές συνθέσεις των προγενέστερών μου ιστορικών – με τις παραπομπές στις οικείες πηγές και βοηθήματα, ώστε να ενημερώνεται ο αναγνώστης και να κατατοπίζεται, ώστε αν είχε υπόψη του κάτι καινούριο, να μπορεί να το προσθέσει κοντά στα παλιά.

Εννοείται ότι παράλληλα συνεχιζόταν η ανάγνωση μεγάλων και δόκιμων ξένων ιστορικών συνθέσεων, που είχαν σημειώσει σταθμό στην ιστορική επιστήμη. Από την άποψη αυτή, λαμπρή εικόνα της γενικής ιστοριογραφίας, υποδειγματική μπορώ να πω, μου έδωσε το βιβλίο του Edward Fueter, *Geschichte der neuen Historiographie* [Ιστορία της νεότερης ιστοριογραφίας], München - Berlin 1925, και, από τα μεγάλα συνθετικά έργα, η τρίτομη *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation* [Γερμανική Ιστορία κατά την εποχή της Μεταρρυθμίσεως] του Leopold Ranke.

Κατά τη διδασκαλία μου, τόσο στα μαθήματα, όσο και – προπάντων – στα φροντιστήρια, μέσα στην ταραγμένη κατοχική και μετακατοχική περίοδο, τη γεμάτη αντιμαχόμενες ιδέες και πολιτικές οξύτητες, είχα να αντιμετωπίσω τα φλογερά ερωτήματα των φοιτητών μου για την ερμηνεία πολλών ιστορικών προβλημάτων και θεωριών, κατά τις συζητήσεις που ανοίγονταν και διεγάζονταν μέσα σε ένα ήπιο γενικά κλίμα – και οφείλω να το ομολογήσω, προς τιμήν των, ποικίλων πολιτικών αποχρώσεων, νεαρών μελών του φροντιστηρίου μου. Αυτή η συμπεριφορά τους, αυτός ο σεβασμός και η εκτίμηση προς το πρόσωπό μου, απ' όλους ανεξαιρέτως τους φοιτητές μου, ήταν το μεγαλύτερο εύσημο που πήρα στη σταδιοδρομία μου και γενικά στη ζωή μου.

Ανάμεσα στα μεγάλα προβλήματα στα φροντιστήρια ήταν: Η Ελληνική Επανάσταση του '21 ήταν αστική, όπως είχε υποστηρίξει ο Κορδάτος, ή όχι; ποια είναι η εμβέλεια της θεωρίας του ιστορικού υλισμού στην ερμηνεία των γεγονότων, ποια η επίδραση των εξαιρετικών ατόμων, ανεξάρτητα από την ηθική τους υπόσταση, στην εξέλιξη της ιστορίας (Τσώρτσιλ, Ρούζβελτ, Στάλιν, Χίτλερ, Μουσολίνι κ.λπ.), των μαζών κ.λπ. Ελεύθερος από τα πάθη πολιτικών ή κομματικών κατευθύνσεων, δογμάτων ή και θεωριών, τόνιζα ότι είναι ανάγκη ο ιστορι-

κός να τις μελετά όλες και να τις γνωρίζει καλά, όχι για να τις χρησιμοποιήσει σαν πρόχειρα συνταγολόγια, αλλά μόνο για να διευκολυνθεί στην, όσο το δυνατόν πληρέρη, μελέτη των γεγονότων, στην επισήμανση και τον καταμερισμό των αιτιών του πολυσύνθετου ανθρώπινου γίγνεσθαι.

Θυμούνται μάλιστα την κάποια αναταραχή που έφερε στο φροντιστήριο ένας φοιτητής μου, όταν κάποια μέρα του 1944, νομίζω, παρουσίασε το, τυπωμένο στα βουνά της Θεσσαλίας, μικρό βιβλίο του Γιάννη Ζέβγουν, με τον τίτλο *Σύντομη Νεοελληνική Ιστορία*, γιατί ο συγγραφέας – εμπνεόμενος από την καθολική αντίσταση του ελληνικού λαού εναντίον των κατακτητών – υποστήριζε ότι το '21 ήταν εξέγερση όλων των Ελλήνων και όχι μόνο των αστών. Και το επόμενο έτος βγήκε η 4η έκδοση του βιβλίου του Κορδάτου, νέα θα έλεγε κανείς έκδοση, απόλυτα ευθυγραμμισμένη με τις νέες αντιλήψεις.

Τα γεγονότα που συνέβαιναν τότε εμπρός στα μάτια μας, η αντίσταση μάλιστα του ελληνικού λαού, ήταν ένα φαινόμενο που μας οδηγούσε να μελετήσουμε καλύτερα, στις λεπτομέρειές της, την Επανάσταση του '21, την οργάνωση και την τακτική των πολεμιστών. Τα συνταρα-

κτικά γεγονότα που ζούσαμε με έσπρωχναν να μελετήσω βαθύτερα τα γεγονότα του '21, κι όχι χρονολογικά (την τάδε χρονολογία έγινε η τάδε μάχη με αρχηγούς τους... κ.λπ.), να εισδύσω στην ψυχολογία των αρχηγών και των μαζών, να εξετάσω τα φαινόμενα της μαχητικότητας των απόλεμων σχεδόν Ελλήνων, των σφαγών, των λεηλασιών, του θρησκευτικού φανατισμού και άλλων συμβάντων, για την ερμηνεία των οποίων προσέτρεχα στις βοηθητικές επιστήμες της ιστορίας, στην ψυχολογία του πλήθους ή των μαζών, στις εργασίες των Geiger, Sighele,

Tarde, Sorokin κ.ά. Το βιβλίο του Gustave Le Bon, *La psychologie des foules*, που είχε κάνει κρότο στην εποχή του και εξακολουθούσε να αποτελεί αχώριστο εγχειρίδιο για πολλούς κοινωνιολογούντες Έλληνες, κυρίως νομικούς και δικαστικούς, είχε ξεπεραστεί, και ο Geiger μιλούσε για τις «Halbwahrheiten» (τις «μισοαλήθειες») που παρείχε.

Η εργασία μου αυτή, που βάσταξε αρκετά χρόνια, μου έδωσε τη δυνατότητα να προχωρήσω βαθύτερα στην εξέταση της ελληνικής επανάστασης, εφόσον και ο Γάλλος καθηγητής A. Dain αναγνώριζε ότι είχα κατορθώσει να τοποθετήσω τη «στρατιωτική ιστορία της εποχής του 1821 μέσα στα πλαίσια της εσωτερικής κοινωνικής ιστορίας και ν' απομονώσω από τα εξωτερικά γεγονότα τα ψυχολογικά αίτια, τα οποία διαφωτίζουν και θεμελιώνουν τα γεγονότα». Το πιο ενδιαφέρον και εκπληκτικό σημείο για μένα ήταν η μελέτη της τακτικής του άτακτου πολέμου, του κλεφτοπόλεμου, που θεωρούνταν ως τότε βάρβαρη και ξεπερασμένη, και όμως την έβλεπα να αναβιώνει στις κατεχόμενες χώρες του 20ού αιώνα.

Κατά τη διάρκεια της μελέτης των ύστερων βυζαντινών χρόνων και της νέας μας ιστορίας, αντιμετώπισα

πλήθος προβλημάτων που ανάγονταν στον τομέα της ανθρωπογεωγραφίας, στην εξέταση του γεωγραφικού περιβάλλοντος, που βρίσκεται σε στενή αμοιβαία σχέση με την όλη ζωή των ανθρώπων – ιδιώς στη Δυτική Ρούμελη και στη Μάνη –, των διάφορων δημογραφικών προβλημάτων, των μετακινήσεων των ελληνικών πληθυσμών, τόσο στη Μ. Ασία, στον Καύκασο, στην Ουκρανία, όσο και στη Βαλκανική.

Την αντίσταση των «Ρωμαίων» του βυζαντινού κράτους, δηλαδή των «Ελλήνων» (όπως τους αποκαλεί καθάρα πια ο Νικήτας Χωνιάτης), εναντίον των κατακτητών, τη διέβλεπα και μετά το 1204 εναντίον των Φράγκων επιδρομέων. Και αυτή η αντίληψη με έσπρωξε να μελετήσω τη βαθμιαία αφύπνιση των Ελλήνων, την ανάσταση του ονόματος «Έλληνα», παρά την αντίδραση που συναντούσε η γενίκευσή του στο χριστιανικό πλήρωμα, ιδιώς στους θρησκευτικούς αρχηγούς, οι οποίοι το ταύτιζαν με την έννοια του ειδωλολάτρη. Τις αντιλήψεις μου αυτές, καθώς και τις σχετικές για τη Νίκαια, ως δυναμικό κέντρο του νεοσχηματιζόμενου νεοελληνικού έθνους, τις αντιμετώπιζαν μερικοί επιστήμονες (οπαδοί διάφορων ιστορικών θεωριών) με επιφύλαξη, ως επηρεασμένες υποσυνείδητα από τα σύγχρονά μας γεγονότα, δηλαδή από πατριωτικά ή εθνικά αισθήματα· μερικοί πάλι την ελληνολατρεία της εποχής των Λασκαριδών της Νίκαιας τη θεώρησαν απλή φιλολογική κίνηση και μόδα· τέλος, άλλοι, όπως οι καθηγητές Stephen G. Xydis (1968) και Ian Moles (1969), (ο δεύτερος, μεταφραστής των δύο πρώτων τόμων του οκτάτομου έργου μου στα αγγλικά), οι οποίοι υπέβαλαν τις θέσεις μου σε εξονυχιστική έρευνα, δέχονταν τις απόψεις μου εξετάζοντάς τις μέσα στα πλαίσια των σύγχρονων θεωριών των πολιτικών επιστημών. Ο Xydis, μάλιστα, κατέληγε στο συμπέρασμα ότι πράγματι, κατά την περίοδο 1204-1453, έχουμε τις ενδείξεις ενός πρώιμου εθνικισμού, ενός Proto-nationalism, όπως τον ονομάζει. Και το επόμενο έτος ο Ανατολικο-γερμανός ιστορικός Johannes Irmscher, συνεχίζοντας την έρευνα επάνω στο ίδιο θέμα, εντόπιζε πράγματι στη Νίκαια τη γένεση του ελληνικού πατριωτισμού, και αποκάλυπτε –γεγονός που εγώ το αγνοούσα– ότι την υπόθεση αυτή είχε υποστηρίξει και ο ίδιος ο Marx στην *Weltgeschichte* [Παγκόσμια Ιστορία] του Schlosser, στην οποία είχε αναλάβει να γράψει το κεφάλαιο το σχετικό με την αυτοκρατορία της Νίκαιας!

Τα παραπάνω είναι χαρακτηριστικά για να γνωρίσουμε σε πόσο διαφορετικές ερμηνείες είναι δυνατόν να μας οδηγήσουν οι αυθαίρετες προσωπικές μας αντιλήψεις, αν δεν στηρίζονται σε όσο το δυνατόν πλούσιο υλικό και σε προσεκτικές παρατηρήσεις και σκέψεις. Και είναι να θαυμάζει εδώ κανείς τον Marx πώς, με άλλες παρατηρήσεις, με κριτήρια μόνο τις δογματικές διαφορές του αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Βατάτζη και του πάπα Γρηγορίου Θ' (1237), διατύπωσε την παραπάνω ορθή γνώμη του. Από τη δική μου πλευρά, τη γνώμη μου την πρόβαλα, όπως έκανα και για πλήθος άλλων προβλημάτων, στηριζόμενος στη μελέτη και στην κρίση των γραπτών μνημείων, των μαρτυριών των κειμένων, ύστερα από αυστηρή βάσανό τους, και όχι στην εφαρμογή θεωριών α ριογί και στην παράθεση αφηρημένων και απλουστευμένων δυσκατάληπτων γενικεύσεων. Μολα-

ταύτα, δεν απέφυγα τη μελέτη θεοκρατικών μυστικιστικών κινήσεων και αντιλήψεων που είχαν μεγάλη επίδραση, κυρίως στο Βυζάντιο, στην εξέλιξη των πολιτικών και πολιτιστικών γεγονότων. Και δεν εννοώ μόνο την κίνηση του ησυχασμού και των ησυχαστών, των επιδράσεων του ισλαμισμού, της Μεταρρύθμισης και της Αντιμεταρρύθμισης στον ελληνικό χώρο, αλλά κινήθηκα να ιδώ με νέο μάτι τους αγωνιστές της πίστης, όσιους και νεομάρτυρες, σαν αγωνιστές μιας υποσυνείδητης εθνικής

αντίστασης, σαν εκπροσώπους ιδεών κατά της μισαλλοδοξίας, της βίας και της τυραννίας.

Στη βαθμιαία και μακροχρόνια μελέτη των διαφόρων περιόδων της ιστορίας στα υστεροβυζαντινά χρόνια και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, αφιέρωνα με πάθος τον μεγαλύτερο χρόνο των ιστορικών μου ερευνών καταγράφοντας σε χωριστά φύλλα τις ποικίλες σκέψεις μου για τα διάφορα θεωρητικά ή και πρακτικά προβλήματα που αντιμετώπιζα, σκέψεις για προσωπική μου χρήση. Πολλές από αυτές αποτέλεσαν τη σάρκα της εισαγωγής μου σε κάθε τόμο της *Ιστορίας* μου, από τον Α΄ ως τον Η΄, όπου και μπορεί να μελετήσει κανείς τις γενικές αρχές που με καθοδήγησαν στην έρευνα και στη διαπραγμάτευση των διάφορων κεφαλαίων τους. Τις ερευνητικές μου προσπάθειες και τις επίμονες αναζητήσεις νέων στοιχείων σε κάθε τόμο τις αποδοκίμαζαν ορισμένοι, πραγματικά καλοπροαίρετοι, συνάδελφοί μου επιστήμονες, κυρίως ξένοι, που υποστήριζαν ότι δεν θα έπρεπε να χάνω τόσο πολύτιμο χρόνο, με τον κίνδυνο να μείνει στη μέση το έργο μου, αλλά θα έπρεπε να περιοριστώ σε γενική σύνθεση με βάση τις δημοσιευμένες ως τα τελευταία χρόνια εργασίες διάφορων ερευνητών και στα πορίσματά τους. 'Όχι έρευνα!

Και όμως, η αναζήτηση νέων μαρτυριών μέσα στα ποικίλα κείμενα των μεταβυζαντινών λογίων του έθνους, ιδίως του Γεωργίου του Σχολάριου, τα δημοσιευμένα στους οκτώ ογκώδεις τόμους των Petit-Siderides-Jugie, μου έδινε τις δυνατότητες να πλησιάσω τους τυραννισμένους και εξουθενωμένους μετά την 'Αλωση Έλληνες, να κατανοήσω την ψυχολογία τους, να ζήσω το τρομερό δράμα τους στην κοσμική και θρησκευτική ζωή τους, ιδίως κατά τους δύο πρώτους αιώνες, αιώνες σκοτεινού χάους, μέσα στον Μεσαίωνα της ελληνικής ιστορίας. Οι γνωστές ως τότε Ιστορίες του Ελληνικού Έθνους παρέτρεχαν την εξιστόρηση της εποχής αυτής και έσπευδαν προς την εποχή της οικονομικής και πνευματικής του ανόδου, προς την εποχή των δύο τελευταίων αιώνων της σκλαβιάς. Η αμοιβή μου από την προσπάθειά μου αυτή ήταν μεγάλη: έμεινα εκστατικός εμπρός σ' έναν κόσμο πρωτοφανέρωτο, που παρουσίαζε ποικίλες μορφές ζωής, που ήταν πολύ δύσκολο να τις συνθέσει και να τις αναπαραστήσει κανείς μέσα σε περιορισμένα ιστορικά πλαίσια.

Σήμερα νιώθω ικανοποιημένος που δεν ακολούθησα τον πολύ συντομότερο και ευκολότερο δρόμο, έστω και αν η εργασία μου βάσταξε μισό σχεδόν αιώνα. Η επιμονή μου για τον πορισμό όσο το δυνατόν περισσότερων στοιχείων, για την καλύτερη γνώση και ερμηνεία των γεγονότων, είχε και την εξής ωφέλεια: μου έδινε τη δυνατότητα να εντοπίσω διάφορα επιμέρους προβλήματα, για τη λύση των οποίων θα χρειαζόταν να εργαστώ χωριστά.

Η ευμενής υποδοχή, με την οποία υποδέχτηκε η διεθνής επιστημονική κριτική τους πρώτους τόμους μου, ήταν η μεγάλη ενθάρρυνση να συνεχίσω με ενθουσιασμό το περαιτέρω έργο μου.²

Με όσα ανέπτυξα παραπάνω δεν είναι δυνατόν να εξαντλήσω την παράθεση των αρχών, των γενικών κανόνων που ρύθμισαν την πορεία του έργου μου. Για να σχηματίσει κανείς την πλήρη εποπτεία, είναι ανάγκη να διαβάσει με προσοχή τις εισαγωγές των τόμων, καθώς

και τον επίλογό μου στον όγδοο και τελευταίο τόμο, όπου καταγράφονται οι ποικίλες ιδέες και σκέψεις μου. Επίσης ο αναγνώστης μου θα πρέπει να έχει υπόψη του οπωσδήποτε και να συμβουλευθεί τα όσα σημειώνω στη μελέτη μου «Σκέψεις για την ιστορία και την ιστορική μέθοδο», μελέτη που πρόσθεσα ως ανεξάρτητο παράρτημα στο βιβλίο μου *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*. Πάντως, η σταθερή ιδέα μου κατά τις έρευνές μου και τη σύνθεση ήταν να μη χάσω από εμπρός μου το κύριο αντικείμενο της ιστορίας, τον άνθρωπο. Και εδώ επιθυμώ να κλείσω το άρθρο μου αυτό με τα ίδια λόγια με τα οποία τελειώ- να την εισαγωγή του Β' τόμου. Εκεί έγραφα:

«Μεγάλη αποστολή και καθήκον του ιστορικού είναι να αναζητήσει και ν' αποκαταστήσει την αλήθεια, από την επιθυμία του να βοηθήσει τον συνάνθρωπό του ν' αντλήσει διδάγματα από την πικρή πείρα του παρελθόντος. Για να το πετύχει όμως αυτό η επιστήμη, πρέπει ν' αποβλέπει στην όσο το δυνατόν ολοκληρωμένη σύνθεση της ιστορίας, με αντικείμενό της γενικά τον άνθρωπο, όχι μόνο τον ξεχωριστό, τον ήρωα ή τα ανώνυμα πλήθη στη δράση τους. Προς τι η προσοχή μας να στρέφεται μόνο προς τον ήρωα, προς τον αρχηγό ή προς τις μάζες που γίνονται αγελαίες, όταν γοητεύονται ή τρομοκρατούνται και κυριαρχούνται απ' αυτόν, ή μόνο προς τις ψυχρές στατιστικές, που -με όλη τους τη μεγάλη προσφορά ως θετικών στοιχείων στην ιστορική επιστήμη- μόνες τους δεν είναι δυνατόν να δώσουν πνοή στο χθες; Δεν υπάρχουν τα άλλα επιφανή ή κάποτε και άσημα και ανώνυμα πρόσωπα, που έσπειραν κι αυτά τις ιδέες τους, πολλές από τις οποίες έγιναν ασφαλώς κτήματα των μεγάλων, των ηρώων; Δεν επηρέασαν κι αυτά την ιστορική πορεία; Δεν υπάρχουν οι απλοί άνθρωποι του λαού, που -όταν δεν είναι μάζα- δρουν αυτόβουλα, κινούνται, εργάζονται, πιστεύουν, αμφιβάλλουν, υποφέρουν, βρισκουν το δρόμο τους ή απελνίζονται; Το δράμα τους αυτό στα μύχια της ψυχής τους, και γενικά το δράμα του μεγαλύτερου μέρους της ανθρωπότητας, δεν αξίζει να διερευνηθεί, για να μπορέσουμε να πλησιάσουμε ο ένας τον άλλον; Γιατί τι άλλο μπορεί να είναι ο απώτατος σκοπός της ιστορίας παρά να βοηθήσει την ανθρωπότητα, τον κάθε άνθρωπο, να συνειδητοποιήσει καλά μέσα του, έστω κι ένα μέρος από την εμπειρία του παρελθόντος, των προγόνων του, και να χρησιμοποιήσει το μεγάλο αυτό κέρδος στην αναστροφή του με τους συνανθρώπους του; Το έργο αυτό της ιστορίας δεν αποτελεί ένα συνεχές κήρυγμα αυτογνωσίας του ατόμου και αυτοσυνειδησίας της ανθρωπότητας με αισιόδοξη προοπτική για ένα καλύτερο αύριο;» □

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Από τα τελευταία εγχειρίδια μεθοδολογίας θα ήθελα να μνημονεύσω επαινετικά το βιβλίο *L'histoire et ses méthodes*, της «Encyclopédie de la Pléiade», Paris 1961, πολύ χρήσιμο έργο μιας ομάδας λαμπρών επιστημόνων, το οποίο έχει εκδοθεί στα ελληνικά από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας σε 5 τόμους.
2. Για τον Α' τόμο, ο Έλληνοαμερικανός καθηγητής Γ. Γ. Αρνάκης έγραψε στο *Speculum* XXXVII (1962) 93, 96: «Prof. Vakalopoulos' work, in so far as we can see from the first volume, promises to be the much-needed history that is written with all the requirements of scholarship, without any political or social bias... The book... has a legitimate claim to attract an international audience».

